

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ «ІСТОРИЧНИХ» І «НЕІСТОРИЧНИХ» НАРОДІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ДУМЦІ

Основним завданням статті є розгляд становлення та еволюції концепції «неісторичних» народів у європейській соціалістичній думці. Основна увага була приділена порівняльному аналізу поглядів Ф. Енгельса та О. Бауера щодо даного підходу. Під час розгляду цього підходу було піддано критиці методологічні засади до типологій національних груп у соціалістичній літературі, а також сформульовані ідеї стосовно можливості використання розглянутих категорій у науковому аналізі.

Ключові слова: нація, категорії «історичності» та «неісторичності», соціалізм, національне відродження.

O. Palko. The evolution of the concept of «history-less» peoples in European socialist thought. The main idea of this paper is to analyze the formation and evolution of the socialist idea of «history-less» peoples. The main point is to compare the view on this issue of Friedrich Engels and Otto Bauer. The question about validity of that approach in scientific analyses is made. The idea of total subjectivity of this division is stated. The author tries to establish the approach according to which the concept of «history-less» peoples should be changed.

Keywords: nation, the concept of «history-less» peoples, socialism, national renaissance.

Концепція історичності та неісторичності окремих народів у марксизмі зайняла місце певного методологічного принципу. З огляду на сучасні процеси відродження народів та етносів, боротьби за сецесію та власну державу (наприклад, ситуація на Балканах), а також офіційну підтримку, надану найвищими міжнародними організаціями для самовизначення та вільного розвитку навіть найменших етнічних і національних груп (наприклад, право нації і самовизначення є одним із основних принципів ООН і

закріплене Декларацією про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960 рік), а також Декларацією ООН про права корінних народів, 2007 року та ін.), дещо регресивним здається такий підхід до розрізнення та класифікації етнічних груп.

Але можна стверджувати, що даний підхід залишається популярним, особливо в науках, які вивчають явища, пов'язані з етнічністю та національністю. Так, розрізнення «історичних» і «неісторичних» народів розглядається як хронологічно перший підхід до проблеми типологій націй, запропонованих, наприклад, Й.Г. Гердером та розвинутих у працях Г. Гегеля. Але популярність такого дихотомічного протиставлення спостерігалася і в ХХ столітті серед науковців, які прагнули реабілітувати новостворені держави чи виправдати національні рухи. Таким чином, підстава «історичності» була замінена дещо іншими типологічними ознаками. Наприклад, концепція поділу націй на «повні» та «неповні», підхід Ф. Майнеке до видалення «політичних» і «культурних» націй, підхід Г. Сетон-Вотсона щодо «старих» та «нових» націй [1].

Але використання таких бінарних категорій доводить лише те, що сама концепція, запропонована Гегелем, і досі залишається актуальною, адже піддається сумніву не сама методологічна підстава до розподілу, а аргументується можливість боротьби раніше «неісторичних» націй за право на існування та державність у сучасному історичному процесі.

Хоча зазначений підхід детально був розроблений ще Г. Гегелем, для даної статті найбільш важливим є запозичення та спекулятивне використання даної методології в межах марксизму, а пізніше його переформатування у австро-марксизмі. У результаті такого аналізу можна прослідкувати еволюцію даного принципу в західноєвропейській традиції розвитку соціалістичної думки.

Серед основної літератури з вказаної тематики варто відмітити ґрунтовні праці європейських дослідників, які займались проблематикою націй у автентичному марксизмі. Серед таких праць можна виділити дослідження Соломона Блума «Світ націй: дослідження національного

підтексту у працях Карла Маркса» (*Solomon Frank Bloom The world of Nations: a study of the national implications in the work of Karl Marx. – NY.: Columbia university press, 1941. – P. 227.*), Чарльза К. Херода «Нації в історії марксистської думки: концепція історичних та неісторичних націй» (*Charles C. Herod The Nation in the history of Marxian thought: the concept of nations with history and nations without history / The Hague: Martinus Nijhoff, 1976. – P. 138.*), а також працю Романа Роздольського «До національного питання. Фрідріх Енгельс та проблема «неісторичних» народів» (*Roman Rosdolsky Engels and the 'nonhistoric' peoples: the national question in the Revolution of 1848, Critique. – Glasgow, 1987. – P. 220.*)

Окрім цього варто згадати вагоме дослідження Епхрайма Німні «Марксизм та Націоналізм: теоретичні причини політичної кризи» (*Nimni Ephraim Marxism and nationalism: theoretical origins of a political crisis. – London, Boulder, Colorado, Pluto Press, 1994. – P. 242.*) та Романа Шпорлюка «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста», (український переклад 1998 року). Ці автори розглядали проблему взаємовпливу та взаємопроникнення марксизму та націоналізму, а тому концепція «неісторичності» окремих народів вважалась відправним пунктом для аналізу ставлення Карла Маркса та Фрідріха Енгельса до національної проблематики.

Окремо варто згадати про українських дослідників, які використовували та аргументували вживання критерію «неісторичності» для побудови власних теоретичних концепцій. Дмитро Чижевський та Іван Лисяк-Рудницький застосовували даний підхід до розгляду української літератури та культури. Окремо варто згадати працю В.Ю. Вілкова «Західна націологія ХХ століття» 2008 року, у якій він детально розглядає австро-марксизм і підхід Бауера до «неісторичних» народів.

Отже, завданням даної статті є простежити теоретичний розвиток та еволюцію концепції «історичних/неісторичних» народів у межах соціалістичної доктрини, а також проаналізувати зміну зазначеної концепції в теорії австро-марксизму. Також варто поставити питання про

істинність цих категорій і придатність їх для наукового аналізу, адже часто їх використання обумовлювалось ідеологічними міркуваннями, і загалом поділ націй на цій підставі є досить суб'єктивним та оціночним, а тому науково необґрунтованим. Саме спекулятивність у використанні даних категорій буде піддана аналізу в статті.

Етатизм як підстава історичного процесу в Г.В.Ф. Гегеля

Вперше дихотомію історичних і неісторичних народів ґрунтовно розробив Г. Гегель. У своїх працях «Філософія права», 1821 року та у посмертно виданій збірці його лекцій під загальною назвою «Філософія історії». Г. Гегель розробив психологічно-історичну теорію нації.

Тут варто зауважити методологічний принцип ототожнення понять «народу» та «нації», який використовувався у статті. Це зумовлено тим, що автори, концепції яких будуть проаналізовані у даному викладі, користувались цими категоріями як синонімічними. Так у Гегеля та Енгельса постійно чергуються поняття «народ» (*Volk*) та «нація» (*Nation*). В англійській літературі також часто зустрічається їх паралельне використання (*nations* та *peoples*). Саме тому в межах нашої статті паралельне вживання зазначених понять повинно бути сприйняте як методологічно обґрунтоване.

У своїй концепції нації Гегель використав розроблену ним у «Феноменології духу» методологію, за якою історія світу визначалась як прогрес в усвідомленні свободи. Переносючи це загальне завдання на окремі народи, визначалось, що завданням кожної окремої національної групи є вихід на сцену історії та боротьба з іншими націями за панування. Кожна окрема нація може здійснити свою мету – процес реалізації Духу й Свободи – лише конституюючи себе у формі держави.

Держава є формою вираження світового духу кожного окремого народу. Державна форма організації спільноти є доказом її найвищого етапу розвитку. Гегель підносить державу на найвищий рівень суспільного розвитку. Розглядає її як мету та засіб реалізації спільноти. Для філософа держава є досить абстрактним поняттям. У «Філософії

права» Г. Гегель так характеризує державу: «Це субстанційне ціле є абсолютною, нерухомою самоціллю, в якій свобода досягає свого найвищого права, і ця самоціль володіє вищим правом щодо окремих індивідів, найвищим обов'язком якої є стати членами держави» [2, 283].

У межах такого розуміння держави та її цінності, філософ розробляє свою концепцію «історичних» і «неісторичних» націй. Для автора у всесвітній історії мова може йти лише про ті народи, які утворили державу [3, 37]. Лише такі народи можуть бути визначені як історичні, адже мають можливість реалізувати свою свободу. «У існуванні народу є єдина істотна мета – стати державою й утримати себе в такому державному стані; народ без такої організації (народ як такий) практично не має історії, існує у формі додержавного народу або у формі дикості» [4, 324].

Тобто, усі інші народи, які не мають держави або з якихось причин втратили свою державність, визначаються «неісторичними». Окрім того, неісторичними визначаються народи, які вже здійснили своє історичне призначення та зійшли з історичної арени. Навіть якщо вони і продовжують існувати, то це є «позбавлене інтересу, мертве існування, при якому відсутня потреба його здійснення, адже ця потреба уже задоволена, – це політична пустота та нудота» [4, 121–122].

Отже, держава для Гегеля є не просто формою організації спільноти, а й гарантією зрілості суспільства, вираженням його суб'єктивного духу, тобто гарантією його свободи. Навряд чи можна вважати дану концепцію Гегеля інструментарною, вона є досить абстрактною, а тому і маніпулятивною. Проблемою у використанні цього підходу, на думку американського дослідника Григорія Грабовича, є підміна абстрактних понять на емпіричні, які і призводять до понятійної плутанини. «Спотворення і спрощення стають неминучими, коли це поняття [...] вихоплюється з його ідеалістичної та метафізичної структури і видається за «об'єктивний», удавано емпіричний погляд» [5, 551]. Григорій Грабович таким чином засуджує спекулятивне використання абстрактних, у гегелівському розумінні, понять. На його думку, використання цих «оціночних» кате-

горій «стає особливо згубним, коли справа заходить про соціально-політичні («революційні») приписи і прогнози» [5, 552]. Саме таким згубним, на думку Грабовича, є використання даних категорій у марксизмі, що й у подальшому призвело до неправильного їх тлумачення та розуміння.

Обґрунтування «неісторичності» націй у Карла Маркса та Фрідріха Енгельса

Після революції 1848 року, Фрідріх Енгельс відродив гегелівське діалектичне протиставлення «історичності» та «неісторичності» та почав використовувати ці категорії, правда, з іншим сутнісним наповненням, у своїх статтях у «*Neue Rheinische Zeitung*», німецькій газеті, яку редагував Карл Маркс. Вперше дана газета з'явилась 1 червня 1848 року та з невеликою перервою виходила щоденно до 19 травня 1849 року, коли остаточно була заборонена. Саме Фрідріх Енгельс найбільше дискутував на шпальтах цієї газети з національного питання та публікував статті, у яких застосовував концепцію «неісторичності» здебільшого на адресу слов'янських народів.

Риторика «історичності-неісторичності» у працях Маркса та Енгельса стала популярною лише у зв'язку з революційними подіями у Європі 1848 року [6, 13]. Аналізуючи причини поразки революції 1848–1849 року, Фрідріх Енгельс пов'язував це саме з діяльністю «контрреволюційних» (читай: «неісторичних») слов'янських націй. Енгельс використовував це протиставлення для розрізнення саме між «революційними» (німці, поляки, угорці) та «контрреволюційними» (чехи, словенці, українці, серби та ін.) народами, які проживали на території Австро-Угорської імперії. Революційність окремого народу визначається, поперше, позицією, яку він зайняв під час революційних подій 1848 року, а також, по-друге, значенням, якого дана національна одиниця може мати для майбутньої соціалістичної революції.

При аналізі ставлення марксизму до національної проблематики, дещо неповним було б обмежувати їхню критику лише до слов'ян. Негативне та принизливе ставлення та відозви щодо окремих народів та етнічних груп було притаманне Марксу та Енгельсу, особливо у їхньому між-

особистісному листуванні. Так, наприклад, можна навести кілька цитат щодо народів, які автори вважали невартими особливої уваги в історії і, відповідно, в епоху майбутнього соціалізму:

«Іспанці таки виродки. Але ще більшими дегенератами є мексиканці. Усі пороки іспанців – пихатість, манія величчя, донкіхотство – притаманні і мексиканцям, але з потрійною силою» [7, 62];

«Мабуть, не потрібно доводити, що тим самим способом, за допомогою якого опіум здобув владу над усіма китайцями, Імператор та його педантична свита будуть позбавлені власної могутності. Здається, що історія споїла цих людей перед тим, як позбавити їх їхньої спадкової тупості» [8, 68];

«...Що за проблема, якщо багата Каліфорнія вирвана з рук лінивих мексиканців, які нічого не змогли з нею зробити?... Звичайно, «незалежність» деяких каліфорнійських і техаських іспанців може при цьому постраждати; «справедливість» та інші моральні принципи, можливо, де-не-де будуть порушені; але яке значення це має у порівнянні з такими всесвітньо історичними фактами?» [9, 292].

Починаючи з 1848 року, основне вістря критики та негативу марксистів було направлено саме на слов'янські народи Австро-Угорської імперії. Енгельс заохочено очікував революції в Європі в 1848 році. Поразка революції, на думку дослідників, була зумовлена саме слабкістю революційних сил серед німецької ліберальної буржуазії, яка не змогла радикально поставити питання про необхідність вирішення аграрного та національного питань в імперії [10, 84], а не контрреволюційними діями слов'янських народів, як це намагався довести Енгельс. Саме невдача революції 1848 року спровокувала низку різкої критики стосовно прагнень і спроможності слов'ян до національного відродження та державотворення. Особливо різко Енгельс висловився у своїх статтях «Боротьба в Угорщині» (8 січня 1849 року), «Демократичний панславізм» (15 лютого 1849 року) та «Німеччина і панславізм» (17 квітня 1855 року), надрукованих у «*Neue Rheinische Zeitung*».

Енгельс запозичив методологію Гегеля, говорячи про уламки чи рештки народів, які не виконують жодної пози-

тивної функції в історії. «Немає жодної країни в Європі, де у якому-небудь куточку не можна було б знайти один або декілька національних уламків, залишків попереднього населення, витісненого та підкореного нацією, яка пізніше стала носієм історичного розвитку. Ці національні уламки, розтоптані без жалю, за словами Гегеля, ходом історії, ці *уламки народів* кожен раз стають фанатичними носіями контрреволюції та залишаються такими до повного їх знищення або повної втрати своїх національних особливостей, як і загалом саме їхнє існування є протестом проти великої історичної революції» [11, 183].

Основним ворогом революції для Енгельса виступали навіть не слов'яни, як окремі народи зі своїми національними особливостями, а їхнє прагнення утворити державу та розроблена ними єдина ідеологія – панславізм, яка почала набирати популярності у Центрально-Східній Європі, і, більше того, була схвалена російським імператором. Це зумовило справжню небезпеку, на думку Енгельса, для революційних європейських народів.

Панславізм, за визначенням автора, – це «союз усіх малих слов'янських націй і національностей Австрії й, окремо, Туреччини для боротьби проти австрійських німців, мадяр і, можливо, проти турків... Панславізм за своєю суттю направлений проти революційних елементів Австрії, і тому він завідомо реакційний» [11, 181]. Метою такого союзу автор вважав утворення слов'янської держави під владою Російської імперії «від Рудних і Карпатських гір до Чорного, Егейського та Адріатичного морів» [11, 182].

Така ідеологія оголошувалась не лише реакційною в теорії, але і небезпечною на практиці. У статті «Демократичний панславізм» Ф. Енгельс пише, що поразка революції зробила очевидним марність ідей про єдність європейських народів і тим самим показала єдино можливий хід розвитку подій у майбутньому. «Гіркий досвід призвів до усвідомлення, що «братський союз європейських народів» може бути здійснений не за допомогою пустих фраз і благих побажань, а лише за допомогою радикальних революцій та кривавої боротьби; що мова йде не про братський союз усіх європейських народів під одним республі-

канським знаменом, а про союз революційних народів проти контрреволюційних, союзу, який може бути здійснений не на папері, а лише на полі битви» [9, 299].

Розглядаючи активні дії слов'янських народів до об'єднання, Енгельс намагався спростувати будь-яку їхню спроможність на активні політичні дії. У 1848 році відбувся Пан-Слов'янський конгрес у Празі, основною метою якого була організація спільних зусиль для протидії німецькому впливові на слов'янських землях. Аналізуючи резолюції цього з'їзду, Фрідріх Енгельс пише: «“Справедливість”, “людяність”, “свобода”, “рівність”, “братерство”, “незалежність” – до цих пір у панслов'янському маніфесті ми не знайшли нічого іншого, окрім цих більш-менш моральних категорій, які, правда, дуже красиво звучать, але в історичних і політичних питаннях абсолютно нічого не доводять» [9, 292]. Таким чином автор висловив думку, що слов'яни не здатні на активну політичну боротьбу, але навіть своїми популістськими заявами підривають могутність єдиного революційного руху.

Ф. Енгельс доводив абсолютну залежність австрійських слов'ян від німців, угорців і росіян. Посилаючись на попередні свої статті, особливо на «Боротьбу в Угорщині», 1848 року, автор говорить: «Ми вже довели, що подібні маленькі національності, які історія ось уже впродовж століття тягне за собою проти їхньої волі, безсумнівно повинні бути контрреволюційними, і що вся їхня позиція в революції 1848 року справді була контрреволюційною» [9, 291]. Але небезпека панславізму для автора все ще залишається очевидною, тому він постійно повертається до цієї теми з притаманною для нього риторикою контрреволюційності в наступних своїх статтях.

Енгельс продовжує аргументувати – хоча можна, звичайно, поставити під сумнів достатню ґрунтовність його думок, – що жоден слов'янський народ, окрім поляків, росіян, і найбільше, турецьких слов'ян, не має майбутнього з тієї простої причини, що у всіх них відсутні необхідні історичні, географічні, політичні, економічні умови для самостійності та життєздатності. «Народи, які ніколи не мали власної історії, які з моменту досягнення ними пер-

шої, найнижчої сходинки цивілізації вже потрапили під чужоземну владу або ж за допомогою цього іґа були *на- сильно* підняті на першу сходинку цивілізації, нежиттєздатні та ніколи не зможуть досягти будь-якої самостійності» [9, 301].

Енгельс поставив під сумнів не лише історію слов'янських народів, а й можливість їхньої єдності, навіть географічної. Той факт, що 15 мільйонів австрійських слов'ян розділені німцями на дві нерівномірні групи, для нього є достатньою підставою для їхньої подальшої асиміляції. До того ж, додає Енгельс, у цих народів відсутня власна буржуазія, що визначалось основною умовою нездатності певної національної одиниці до самостійного державницького існування у теорії марксизму. Таким чином, він приходить до висновку, що в інтересах самих слов'ян стати частиною інших держав, тобто бути асимільованими. З цього випливає, що, на думку Енгельса, німці та угорці своєю національною політикою, направленою проти можливості слов'ян до державної самоорганізації, виконували мало не цивілізаційну функцію захисту Європи від контрреволюційного впливу слов'ян.

Таке ставлення до слов'ян збереглося у марксистів і у подальші роки. Більше того, якщо спочатку з такими висловлюваннями виступав більше лише Фрідріх Енгельс, то в 1855 році у своїй статті для «*New York Daily Tribune*» Карл Маркс підтримав ставлення свого побратима до цих народів. Він написав: «Австрійські слов'яни є двох видів. Перша частина складається із залишків племен, чия історія належить минулому, та чий теперішній історичний розвиток є додатком до інших націй та мов; щоб довершити їхнє нерадісне існування, ці нещасні відблиски колишньої величі не мають навіть власної територіальної організації в межах Австрії, а поділені між різними провінціями [...] Ці племена [...] розглядаються лише як додаток чи до німецької, чи до угорської націй, і у дійсності нічим іншим і не є...» [Цит. за: 14, 30].

Розглянувши погляди та конкретні висловлювання Фрідріха Енгельса та Карла Маркса щодо окремих національностей, варто проаналізувати причини, чому творці

теорії майбутнього безкласового соціалістичного суспільства так переймались проблемами національностей. Якщо за теорією Маркса, держави за соціалізму зникнуть разом із національними протиріччями між ними, то виникає питання, навіщо так багато часу приділяти проблемі, яка от-от має вирішитись сама собою.

Ще однією проблемою, з огляду на все проаналізоване вище, є переорієнтація Маркса та Енгельса з класових проблем на національні. А саме: чому дискусія велась саме навколо категорій націй і національних протиріч, а не класу та класових? Чому автори виступали проти пригнобленого німецькою буржуазією чеського робітничого класу, а не навпаки, намагалися всіляко докласти зусиль до його зміцнення, яке в результаті могло посилити майбутню робітничу революцію. Також вживання категорії «контрреволюційної» нації, наприклад, щодо чехів, однієї з найбільш економічно розвинених націй в Австро-Угорській імперії, є сумнівним. Чому контрреволюційною є нація, економічний розвиток якої, за статистичними даними того періоду, є навіть вищим, ніж угорської, яка є революційною [15, 271–282; 16, 193–218].

Є ще одна складність, яка виникає при аналізі ставлення Енгельса та Маркса до бездержавних народів. Такою проблемою є їхня вибірковість у ставленні до окремих національних груп. З одного боку, вони засуджували державотворчі процеси серед слов'ян Австрійської імперії, але захочували таку ж активність з боку Ірландії та Польщі. Відповідь на це питання дав Роман Роздольський, українсько-американський вчений-марксист, якого найчастіше цитують західні дослідники при аналізі національної проблеми в марксизмі. Роман Роздольський у дисертації «Проблема неісторичних народів у Карла Маркса та Фрідріха Енгельса», 1929 року, а також ґрунтовній монографії «До національного питання. Фрідріх Енгельс та проблема «неісторичних» народів», 1934 року пояснює таку позицію Маркса та Енгельса як зародження етноцентричної позиції авторів у їхньому аналізі національного питання [17, 34].

Революційні події 1848 року змусили лідерів німецького лівого руху вибирати між австрійськими німцями та австрійськими слов'янами. Ця дилема постала для Маркса

та Енгельса в зв'язку з національним відродженням слов'ян у межах імперії. Зрозуміло, що компромісу в такому виборі бути не могло. Таким чином у фаворі залишилися німці, а також угорці та поляки, яким вигідна була німецька гегемонія в Австрії, проти 15 мільйонів поневолених слов'ян, які, не маючи власної буржуазії, переважно складались із експлуатованих німецькими капіталістами робітників і селян.

Таким чином, відбулася підміна понять: замість підтримки окремих соціальних груп, перевага в теорії та на практиці була надана національним групам, особливо німцям. Стосовно цього, варто зауважити, що Маркс ніколи не вірив у одномоментну європейську пролетарську революцію. Маркс неодноразово писав про те, що така революція може початися лише в найбільш економічно розвинених Англії або у Франції. Саме англійський і французький пролетаріат мав бути тим рушієм, який розпочне всесвітню революцію. Тому національна боротьба проти сильної Англії, наприклад, ірландські національно-визвольні рухи, схвалювалась, а проти слабкої Німеччини чи Австрії – засуджувалась. Саме за таким принципом (рівнем економічного розвитку, ступенем розвитку національної буржуазії та пролетарського класу) перевага у виборі між австрійськими німцями та слов'янами у дискусії 1848–1849 року була надана більш прогресивним німцям.

Була ще одна підстава, чому слов'янським народам не можна було сприяти у їхньому прагненні державотворення. Такий можливий наслідок з їхньої боротьби міг призвести до того, що німці та угорці були б відрізані від Адріатичного моря, а це, у свою чергу, призупинило б їхній економічний розвиток. Про такі територіальні претензії не говорилось відкрито, все завуальовувалось ідеологічними міркуваннями, виявом яких може бути загальна риторика Енгельса, наприклад, що в інтересах загального поступу Німеччина та Угорщина «не можуть допустити відторгнення та самостійного конституювання нежиттєздатних маленьких проміжних держав» [9, 297]. Зрозумілий вибір на користь німецької революції так само очевидно призвів до засудження та визнання контррево-

люційними усіх слов'янських націй, підтримавши, таким чином, німців, угорців і поляків, національне відродження та об'єднавчі ідеї слов'ян були остаточно засуджені.

Роман Роздольський аналізує необхідність такої переорієнтації з класової до національної проблематики, але у своїх судженнях приходить до тих самих висновків, що і Енгельс, адже використовував ту саму методологію. Аргументація Роздольського зводиться до того, що 1) об'єктивні умови не сприяють емансипації слов'янських народів, навіть більше, якщо і з'явиться така можливість, то ці народи настільки економічно відсталі, що і не зможуть скористатися з неї та створити сучасну (тобто, політичну) націю; 2) ліві партії не мали іншого виходу як протистояти таким національно-визвольним революціям, навіть якщо їхньою метою була боротьба проти пригноблення та експлуатації; перемога буржуазії повинна була вистлати шлях для остаточної перемоги людства як цілісності у формі загальної пролетарської революції, яка наближається [18, 40].

Такий вибір німецьких лівих із засудження «контрреволюційних» слов'ян був спричинений історичними обставинами, а тому був неминучим. Німецька революція була визнана умовою загального прогресу людства, ціною за який була визнана необхідність стерти усі національні чи культурні відмінності. Усі національні рухи, які сприяли такому прогресивному поступу за цими критеріями визнавались корисними (наприклад, боротьба за відновлення Польщі, але лише за рахунок російської її частини), а ті, що суперечили йому (наприклад, чеська національно-визвольна боротьба проти німців) – однозначно засуджувались.

Очевидно, що Фрідріх Енгельс, хоча і використовував гегелівські категорії «історичності» й «неісторичності», вкладав у них інший зміст. Саме тому ідеальні категорії Гегеля, які він застосовував до своєї концепції розвитку історії як процесу розгортання світового духу, набули матеріалістичного навантаження в дусі діалектики марксизму. Основним критерієм історичності для Енгельса стала революційність певної нації. Але чи можна револю-

ційність вважати об'єктивним критерієм? Енгельс у своїх статтях зазначав, що звичайно слов'яни мали інший, окрім обов'язкової асиміляції, вихід. Якби ці народи «...в яку-небудь епоху свого гноблення почали нову революційну історію, вони одним тільки цим довели б свою життєздатність. Революція з цієї самої миті була б зацікавлена у їх звільненні й приватні інтереси німців та угорців поступилися б місцем більш важливим інтересам європейської революції» [9, 304].

З цієї цитати Енгельса можна зробити висновок про історичну поразку його підходу. Адже висновки про революційність окремих націй не можуть ґрунтуватись лише з огляду на їхню попередню історію, адже це значило б відмовити їм у можливості майбутньої боротьби. Саме події наступного століття з його активізацією національно-визвольної боротьби серед великої кількості європейських «неісторичних» народів і розвитком націоналізму як окремої ідеології, яка мало не стала новою релігією для цих націй, довели, наскільки вузькою була концепція засновників марксизму. Саме націоналізм став тим основним викликом для марксизму, який змінив його обличчя і хід усієї історії в ХХ столітті.

Переосмислення підстави «історичності» в підході Отто Бауера

Концепція «історичних/неісторичних» народів знову набула популярності в останні роки ХІХ – початку ХХ століття у розробках німецьких та австрійських соціалістів. Найбільш сприятливими для перегляду цієї концепції були умови та події, які мали місце в Габсбурзькій імперії на початку нового століття. По-перше, активізувався економічний розвиток слов'янських народів імперії. По-друге, внаслідок низки політичних законів і рішень щодо Богемії, було посилено антагонізм між чехами та німцями, що сприяло посиленню етнічної самосвідомості чехів.

Політична ситуація в імперії була дуже нестабільною, однією з причин чого були постійні національні конфлікти та боротьба за права окремих націй. Навіть спроба вирішити певним чином національні протиріччя шляхом надання певного автономного статусу окремим територіям, яке було

зроблене на Брюнському конгресі Соціалістичної Партії Австрії, не вирішила проблему. Хоча як наслідок даного конгресу єдина соціалістична партія і була поділена на шість автономних груп за національною ознакою, суперечки та протиріччя між політичними лідерами у партії та і в країні загалом не зменшились. Чехи, які були на той час найбільш економічно розвинені, а, отже, й найактивніші в боротьбі за свої політичні права, постійно були незадоволені своїм статусом, а тому лише поглиблювали конфлікти в імперії.

Саме така ситуація у країні з її перманентними національними конфліктами зробила енгельсівську концепцію «історичних/неісторичних» народів знову популярною в соціалістичних колах. Нового наповнення вона набула у роботах австро-марксистів, особливо Отто Бауера в його фундаментальній праці «Національне питання та соціал-демократія», 1907 року, а також у його дискусіях із Карлом Каутським, який теж реанімував зазначену концепцію у своїх роздумах про майбутнє малих народів Австро-Угорської імперії.

Перш за все, варто зауважити деякі особливості підходу Бауера до проблеми історичності народів. Критичність національних суперечок у імперії зробила національне питання одним із основних на порядку денному для австрійських соціалістів. Не дивно, чому основним досягненням даної школи є саме розробка національного питання [19, 285]. Вже згадуваний вище Брюнський конгрес і програма з національного питання, прийнята на цьому з'їзді, подекуди навіть поглибили конфлікт між націями, адже надали офіційного автономного статусу найбільшим національним спільнотам.

Ще одним каталізатором національних конфліктів був капіталізм, який все більше набирал обертів і просувався на схід Габсбурзької монархії. Саме капіталізм Бауер називає основною причиною національного відродження в імперії, а також пробудження неісторичних народів. За його словами, таке відродження співпадало з періодом економічної трансформації від мануфактурного до сучасного фабричного виробництва, соціального звільнення селянства

та політичних буржуазних революцій [16, 193]. Отто Бауер доводить цей аргумент тим, що саме чехи, як найбільш економічно розвинена національна спільнота в імперії, після німців, є тією нацією, яка найактивніше проходить процес набуття власного історичного статусу.

Ще одним засновком до теорії Бауера, виходячи з прикладу чехів, є можливість процесу набуття історичності кожною нацією окремо. Отже, Бауер погоджується та приймає методологію Енгельса у його розрізненні історичних та неісторичних народів, але стверджує, у свою чергу, що таке розрізнення не є сталим, а є лише характеристикою окремого періоду існування нації. Найкращим прикладом, знову ж таки, є чехи, які найшвидше стають історичною нацією внаслідок високих темпів капіталістичного розвитку [16, 177].

Наступною умовою для набуття історичності, в концепції Бауера, є наявність власного середнього класу та/або аристократії, тобто наявність того класу, який би міг стати носієм національної культури. До прикладу історичних народів у імперії, для яких притаманна наявність обох цих класів, автор називає німців та італійців. Поляків автор теж вважає історичною нацією, але лише тому, що вони зуміли зберегти власну аристократію – шляхту. Як доказ важливості такої соціальної стратифікації для набуття чи втрати історичності, Бауер знову пише про чехів, які в результаті історичних перипетій втратили більшість свого населення разом із власною історією. Рештки нації не могли більше розвивати власну культуру. Саме втрата аристократії та середнього класу призвела до втрати культури та того, що чехи були знесені з історичного процесу. Це зумовило також втрату народом своєї мови, яка перетворилась на селянську говірку з пониженням статусом.

Але все змінилось із посиленням економічного розвитку з початку XIX століття. Саме капіталізм пробудив самосвідомість усієї нації. Бауер говорить про появу національної гордості чехів, адже вони належали до іншої нації, аніж ті, хто так довго їх пригнічував та експлуатував [16, 187]. Усвідомлення своєї відмінності мало наслідком посилення міжнаціональної ненависті та показового проти-

ставлення себе іншому (читай: німцям, які були найбільшим ворогом для чеського народу періоду національного відродження), а також заперечення всього чужого. Основним слоганом відродження для чехів, за словами Бауера, була вимога не соромитись власної мови.

Але в розгляді теорії Отто Бауера не стільки важливими є ті процеси, які призвели до втрати історичності, як ті умови та підстави, що зумовили можливість її відновлення. Автор не просто говорить про ті етапи, які вже пройшов чеський народ для відновлення своєї історичності, а наче будує схему, за якою повинні направлятися інші все ще неісторичні народи імперії.

Найбільшого значення для відновлення національного духу Бауер надає інтелігенції. Те, що розпочала буржуазія з творенням національного середнього класу, закінчила інтелігенція. «Те, що було напівзрозумілим настроєм серед народних мас, інтелігенція перетворила на чітку ідею, усвідомлене прагнення» [16, 187]. Швидкому поширенню цієї ідеї сприяло те, що її найпалкішими прихильниками стали сільські вчителі та пастори, які поширили цю ідею всією країною. Таким чином, говорить Бауер, ненависть до німців об'єднала націю [16, 188].

Наступним завданням інтелігенції для національного відродження народу стало нове відкриття власного минулого. Дослідження, які спочатку все ще писались німецькою мовою, згодом стали перекладатись і публікуватись чеською. Саме ідея необхідності символічного оформлення єдності народу засобами національної мови, перетворила останню з мови, придатної лише для міжособистісного спілкування, у мову академічної спільноти, мову науки. Все це відродило чеський народ, але все ще не оформило його у політичну єдність. Бауер називає це «неадаптованістю держави до нових умов» [16, 190].

Незважаючи на такі зміни в окремих націях, Австрійська імперія все ще залишалась лише німецькомовною та німецько врядною. Саме це зумовило особливе ставлення слов'ян до революції 1848 року. Ця революція не була підтримана народами імперії, тому і зазнала поразки. Оскільки австрійська держава для інших народів почала сприй-

матись як чужа та ворожа [16, 191], то революція, яка мала місце в багатонаціональній імперії, набула характеру національно-визвольної. Хоча навіть після цієї революції, чехам та іншим народам знадобилось багато часу, щоб насправді стати історичними в тому розумінні, якого надавав цій категорії Отто Бауер.

У своєму ґрунтовному дослідженні Бауер звертався до досвіду не лише чехів. Свою найбільшу зацікавленість цим народом, який «першим з'явився на ринку історії та найголосніше заявив про себе» [16, 192], автор пояснює тим, що лише чехи внаслідок високого економічного розвитку досягли такого високого рівня національного становлення та самосвідомості. Найповільніші темпи національного відродження притаманні русинам (українцям), які також мають найнижчі показники економічного розвитку. Бауер вказує на те, що час від часу навіть ставиться під сумнів право цього народу на окремішне існування. Русини навіть не перебувають на початковому етапі запропонованої Бауером схеми, адже «не лише не мають університету, але також мають лише зародкову систему початкових шкіл» [16, 193].

Врешті Бауер виводить правило, яке ґрунтується на взаємозалежності показників економічного та національного розвитку. «Чим менша частина народу задіяна в сільському господарстві та лісництві, тим більше народ охоплений процесом індустріалізації і чим більше він відчуває на собі вплив капіталізму, тим вищий рівень національного розвитку притаманний цьому народові; пробудження неісторичних народів є одним із чисельних проявів капіталізму» [16, 193].

Розглянувши погляди Отто Бауера на процес історизації нації, тобто переходу народу зі статусу неісторичного в історичний, варто зауважити саме на важливості економічного аспекту розвитку певної національної спільноти. Саме в епоху капіталізму з'являються національні держави. Для Бауера капіталізм є не просто періодом чи етапом суспільного розвитку, а певним показником економічного розвитку. Саме через це кожна національна група до високого економічного рівня доходить по-різному та своїми власними темпами, тому і нації стають історичними в міру своєї капіталізації.

З одного боку, ця матеріалістична концепція появи історичних націй у залежності від рівня економічного розвитку, розроблена в дусі та в межах марксизму. Бауер вважає, що розвиток матеріальної сфери суспільства є визначальним в історії та що соціально-економічний критерій є головним при оцінці історичності нації. Але теорія Бауера суперечить підходу Енгельса, адже останній вважав, що історичність і неісторичність є перманентними ознаками нації, цей статус є властивим самій нації від початку, але не може бути набути. Бауер, навпаки, розглядає націю як результат становлення виробничих відносин, а тому статус «неісторичності» є дуже відносним, який важко визначити об'єктивно.

З іншого боку, якщо не зважати на таку економічну та класову домінанту теорії Бауера, вона має багато чого спільного з іншими періодизаціями національного відродження, запропонованими, правда, вже в ХХ столітті. Такою є, наприклад, відома періодизація чеського професора Мірослава Гроха, який виділяє три етапи національного відродження слов'янських народів: академічну, культурно-просвітницьку та політичну [20; 21].

Подібні періодизації більше стосуються процесу набуття державності, конституювання себе як політичної нації. Тоді як австро-марксизм більше цікавився додержавницьким періодом усвідомлення себе нацією. Дана теорія обґрунтовувала право бути окремим народом, але не конституювати себе як окрему державу.

Австро-марксистки намагались знайти оптимальний спосіб перебудови Австрійської імперії, зберігши при цьому єдину державу, але надавши можливість кожній нації реалізувати свої культурні права. Не випадково, оптимальним способом існування слов'янських націй вважалась лише культурно-національна автономія, проект якої детально розробив інший представник австро-марксизму Карл Реннер [22]. Отже, державність та історичність не були тотожними поняттями, тому Бауер і не торкався у своєму огляді процесів творення національної держави.

Розглянувши соціалістичні концепції історичних і неісторичних народів, які були розроблені у ХІХ – на по-

чатку ХХ століття, варто зробити висновок, перш за все, про популярність даної методології діалектичного протиставлення для подальших наукових пошуків. Майже кожна сучасна типологія націй спирається на це протиставлення, застосовуючи його і до інших підстав розрізнення. Так з'являються «повні» та «неповні» нації, «вищі» та «нижчі» культури [23], – концепції, якими можна дуже легко маніпулювати та згодом застосовувати для обґрунтування більших прав однієї нації поряд з іншою.

Щодо такого запозичення та розрізнення націй цікавою є заочна дискусія між професорами Іваном Лисяком-Рудницьким і Георгієм Грабовичем. Георгій Грабович написав своє відоме дослідження з історії української літератури, в якому ставить під сумнів доцільність використання Дмитром Чижевським категорій «історичності» та «неісторичності» до поділу націй [24, 32]. У відповідь на цю критику І. Лисяк-Рудницький опублікував есе «Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй» [25], у якому намагався довести повноцінність категорій, щодо яких велась дискусія. Для Лисяка-Рудницького критерієм розрізнення націй є наявність власної еліти, яка може репрезентувати та відтворювати національну культуру. На цій підставі він погоджується із Чижевським, що Україна є неісторичною нацією.

У відповідь Григорій Грабович написав есе «Ще про «неісторичні» нації і «неповні» літератури» [5], у якому назвав ці категорії «оціночними» та непридатними для наукового аналізу. Порівняння окремих націй і літератур для нього не має нічого спільного з їхнім ранжуванням на «вищі» та «нижчі». Грабович стверджує, що національні культури повинні розглядатись та оцінюватись у відповідності до власних умов і особливостей розвитку, а не патернів, взятих за зразок з інших культур.

Також варто зауважити про деякі моменти в теорії і Фрідріха Енгельса, і Отто Бауера, які не витримали перевірки часом. Це їхнє нехтування важливістю держави для національного відродження. Всі події ХХ століття довели, що забезпечення достатніх умов для економічного розвитку чи свобода в реалізації власної культури та використан-

ня національної мови є недостатніми для самоздійснення нації. Тому варто поставити під сумнів тезу про те, що державність є відносною формою втілення історичності. Вищість соціально-економічного критерію над політичним у Енгельса можна довести тим, що навіть деяких народів із власною державою, наприклад, датчан, бельгійців і швейцарців, Енгельс називав «вбогими та безсилями так званими націями» [26, 61].

Проаналізувавши підхід Енгельса та Бауера щодо даної концепції, варто зауважити на основному моменті, який відрізняє підхід Бауера від його попередника: це надання права нації стати історичною, якщо вона досі не була такою. Таке ставлення Бауера хоча й було зрозумілим з огляду на складність національної ситуації в імперії, але є достатньо сміливим зауваженням. У той час, коли соціалістична думка західноєвропейських країн взагалі не переймалась національним питанням, очікуючи зникнення національних протиріч разом із державами в соціалізмі, австро-марксисті розуміли важливість національних вимог і реалізації національних прав.

Концепція історичних і неісторичних народів, з огляду на даний аналіз, є досить відносним підходом, бо методологічний принцип не верифікується. Варто поставити під сумнів можливість застосовувати та об'єктивно ставитись до категорій, які часто використовуються дослідниками, але при цьому їм надається власне, тобто суб'єктивне наповнення та значення. Тому правомірним при використанні даних категорій було би посилення на розробника концепції, якої дотримується кожен окремий автор.

Загалом, концепція неісторичності народу повинна розумітись лише як одна з історичних форм типології чи критерію до оцінки народів. Пристосовуючи дану концепцію до сучасних умов, її можна було б переформатувати, наприклад, як «значення окремого народу для історичного розвитку людства». Тоді можна оцінювати вплив кожного окремого народу на історичні події на міжнародному рівні. Хоча і таке тлумачення буде не достатньо об'єктивним, адже вписуватиме усі народи й етнічні групи в європейське уявлення прогресу та лінійного спрямування історії.

Тому варто, мабуть, відмовитись від претензій на порівняння різних народів через співставлення ступеня їхнього розвитку, і тим самим надати кожній окремій національній групі права розвиватись за власними темпами та щодо власних якісних і кількісних показників.

-
1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
  2. Гегель Г.Ф.В. Философии права / Г.Ф.В. Гегель. — М.: Мысль, 1990. — 525 с. — (Философское наследие).
  3. Гегель Г.Ф.В. Философия истории / Г.Ф.В. Гегель. — М.-Л., 1935. — 470 с.
  4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории / Г.Ф.В. Гегель. — СПб., 1993. — 324 с.
  5. Грабович Г. Ще про «неісторичні» нації та «неповні» літератури / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. — К., 1997. — 604 с.
  6. Wolfram W. Swoboda The Changing Views of Marx and Engels about the Nationalities in the Austrian Monarchy, 1845–1855 / W. Swoboda // Austrian History Yearbook. — University of Minnesota: Center for Austrian Studies, 1973. — № 9. — Pp. 3–28.
  7. Marxism in Latin America / ed Aguilar, Luis E. — NY: Alfred A. Knopf, 1968. — 271 p.
  8. Karl Marx on Colonialism and Modernisation / ed. Avineri S. — London: Anchor, 1969. — 493 p.
  9. Энгельс Ф. Демократический панславизм / Ф. Энгельс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. — Т. 6. — С. 286–306.
  10. Loewy M. Marxism and the national question / Michael Loewy // New Left Review I/96. — March-April 1976. — Pp. 81–100.
  13. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии // Ф. Энгельс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения — М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. — Т. 6. — С. 175–186.
  14. Herod Charles C. The Nation in the history of Marxian thought: the concept of nations with history and nations without history / Charles C. Herod. — The Hague: Martinus Nijhoff, 1976. — 138 p.
  15. Jaszi Oscar. The dissolution of the Habsburg monarchy / Oscar Jaszi. — Chicago, Illinois: The University of Chicago Press, 1929. — 488 p.
  16. Bauer Otto. The question of nationalities and social democracy / Otto Bauer. — Minnesota: University of Minnesota Press, 2000. — 494 p.

17. Rosdolsky Roman. Engels and the 'nonhistoric' peoples: the national question in the Revolution of 1848 / Roman Rosdolsky // Critique. – Glasgow, 1987. – 220 p.

18. Nimni Ephraim. Marxism and nationalism: theoretical origins of a political crisis / Ephraim Nimni. – London, Boulder, Colorado: Pluto Press, 1994. – 242 p.

19. Kolakowski Leszek. The Golden Age. Main Currents of Marxism. Its Origins, Growth and Dissolution / Leszek Kolakowski. – Vol. 2. – Oxford; NY: Oxford University Press, 1982. – 542 p.

20. Hroch Miroslav. From National Movement to the Fully-formed Nation / Miroslav Hroch // New Left Review I/198. – March-April 1993. – Pp. 134–176.

21. Hroch Miroslav. Social Preconditions of National Revival in Europe / Miroslav Hroch. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 220 p.

22. Renner Karl. State and nation / Karl Renner // National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics / ed. by Ephraim Nimni. – Routledge, 2005. – 260 p.

23. Grabowicz George G. Toward a History of Ukrainian Literature / George G. Grabowicz // Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – № 4. – Pp. 407–523.

24. Грабович Григорій. До історії української літератури // Грабович Григорій // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.

25. Лисяк-Рудницький Іван. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 29–39.

26. Энгельс Ф. Письмо из Германии. Война в Шлезвиг-Гольштейне / Ф. Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1976. – Т. 43. – С. 60–63.